

ציוני דרך בתולדות חיפה לפני קום המדינה

בתקווה של שגשוג והתפתחות בקצב מפתיע, מרכז לתעשייה גדולה.

הנבואות הנוגעות לעתידה של חיפה לא עלו בקנה אחד עם המציאות באותם הימים. חיפה הייתה אז יישוב קטן בהשוואה ליתר הערים בארץ ישראל. התפתחות המלאכה והמסחר לקתה בחסר, ונפתחו אך חנויות חדשות מעטות על ידי יהודים. מהתפתחותן של המושבות העבריות בשומרון ובגליל, שבהן הושקע כסף רב, נהנו בעיקר הגרמנים, הנוצרים והמוסלמים, כאשר התמזל מזלם והעבודות לפיתוח המושבות הוטלו על בתי המלאכה בחיפה שבבעלותם.

גורם מרכזי שתרם להתפתחותה של חיפה באותם השנים היה התיישבות הטמפלרים, כת נוצרית מגרמניה, שהאמינה כי מלכות המשיח ממשמשת ובאה, ושהחברה צריכה להתכונן לקראת בואה. הם עלו לארץ ישראל החל בשנת 1868 כדי לקבל את פני המלך המשיח. הם הקימו בחיפה את המושבה הגרמנית ותפסו עד ראשית המלחמה ב-1914 עמדות מכרעות בכל תחומי הכלכלה, התעשייה והמלאכה, המסחר והתחבורה.

העלייה הראשונה (1882-1903) הביאה להתיישבות יהודית בעיקר ביפו, עיר השוכנת על שפת הים, אך היא פסחה כמעט על חיפה אף על פי שגם היא שוכנת לחופי הים. העולים נמשכו יותר ליפו ולמושבות הראשונות שהוקמו אז בארץ ישראל. רק ערב העלייה השנייה, עם תחילתה של פעולת יק"א (מאגלית: Jewish Colonization Association - חברת התיישבות יהודים) בגליל התחתון, הורגשה התעוררות מה גם בחיפה, והתרכזו בה סוחרים זעירים ובעלי מלאכה יהודיים.

בתקופת העלייה השנייה (1904-1914) נראו ניצנים ראשונים להתפתחותו של המשק בחיפה.

מסילת הברזל מחיפה לעבר הירדן נחנכה, והעיר חיפה ונמלה נקשרו אל מסילת הברזל החג'אזית (1905). התפתחויות אלה הבליטו את עדיפותה של חיפה על פני עכו. זאת ועוד, הוקם בית חרושת ראשון לסבון ולשמן - "עתיד" (1906), ונרכשו שטחים קטנים למרגלות הכרמל, שעליהם הוקמה שכונת "הרצליה" (1907). ב-1908 נוסד בית החרושת למכונות וליציקת ברזל "עתיד", ודובר על הקמת טחנת קמח גדולה, ובעיקר בית חרושת למלט. עם זאת, יש לציין כי מלבד בית החרושת "עתיד" וכמה בתי מלאכה זעירים, לא היו אז בעיר בתי חרושת של יהודים.

לצד הפעילות המשקית הזעירה החלו גם צעדיה הראשונים של ההתארגנות בתחומי החינוך והארגון הציבורי. הוקם

חיפה בשלהי המאה ה-19

אין זה מענייננו, לא בפרק זה ולא בפרקים הבאים, לעסוק בחקר תולדותיה של העיר חיפה מאז שהוזכרה בהיסטוריוגרפיה העברית החל במקורותינו ההיסטוריים ועד ימינו. אנו מקדימים כאן פרק מבוא קצר כדי להכיר את הרקע הכללי של העיר חיפה ואת האוכלוסייה היהודית בה בשלהי המאה ה-19 ועד להקמת מדינת ישראל. אלה השנים שבהן הוקמה והחלה את דרכה אגודת הפועל בחיפה.

במשך אלף וחמש מאות, או אף אלפיים שנות קיומה הראשונות, לא חרגה חיפה, אלא לעיתים רחוקות, מהיותה כפר קטן וחסר חשיבות. מצב זה לא השתנה בהרבה עד תחילת העלייה השנייה (1904). היישוב העירוני בארץ ישראל עד שנות השמונים של המאה ה-19 התרכז ב"ארבע ערי הקודש": ירושלים, חברון, צפת וטבריה, ועל סף המאה העשרים (1902) נמנו ביישוב היהודי בחיפה כ-1,400 נפש בלבד, כאשר מניין האוכלוסייה הכללית הסתכם ב-8,300 נפש. האוכלוסייה היהודית הייתה מורכבת ברובה מבני עדות המזרח: ספרדים, עולי מרוקו, אלג'יריה ותורכיה, ולצדם קומץ קטן של משפחות אשכנזיות.

בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 היו שהתנבאו על עתידה הכלכלי והחברתי המזהיר של חיפה. מלומדים, אנשי מדע וחזון ידועי שם, העריכו כי מצבה הגיאוגרפי של חיפה מבטיח עתיד מזהיר, והוא מבשר את התפתחותה ואת עתידה של ארץ ישראל כולה. הברון רוטשילד ניבא כי חיפה תהיה עבור הכלכלה העברית "מה שירושלים היא בשביל הדת היהודית ותל-אביב בשביל התרבות העברית". ארתור רופין, מנהל המשרד הארץ ישראלי, שאין לחשוד בו בהזיות דמיוניות, ניבא עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כי חיפה תהיה נמל העתיד של ארץ ישראל. גם "באלטנוילנד" של הרצל משתקפת חיפה כ"הנמל המרווח והמפותח ביותר של הים התיכון". נמל העתיד היה קשור

ולא תמיד שררה אהדה הדדית ביניהם. בעלייה השנייה ניתן לזהות שלוש קבוצות עיקריות:

א. קבוצת עולים שמניעיהם היו דתיים, כהמשך לעליות הקודמות לארץ ישראל שלא פסקו מאז חורבן הבית השני;

ב. אנשי המעמד הבינוני שמצבם התערער בעיקר לאחר הפוגרום בקייסינב (1903);

ג. פועלים בעלי הכרה, שהתעוררה בהם תודעה של שליחות לאומית וחברתית. המכנה המשותף בין שלוש הקבוצות האלה היה הרצון החזק להיאחז בעבודה ובייצור (הקבוצה השנייה הייתה מעוניינת גם בהתפתחות המסחר). מקצתם ייחלו בסתר לבם לשינוי יסודי באורח החיים ובמבנה חברתי והכלכלי של היישוב העירוני והכפרי כאחד.

על פי כתבי העת של שתי מפלגות הפועלים, "האחדות" ו"הפועל הצעיר", שיצאו לאור בתקופת העלייה השנייה, ניתן ללמוד כי בחיפה היו דוגמות לא מועטות לאיבה כלפי היהודים מצד התושבים המוסלמיים, ולעיתים גם מצד הקונסולים שביטויה היה התנכלויות ליהודים, "הקונסולים אף התחילו להשגיח על היהודים היוורדים בנמל, ונהגו עמם בקפדנות יתרה בבדיקת הדרכונים".

בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה תוארה חיפה כעיר של המסחר, כאשר סחר התבואות, האמנויות ובתי המלאכה היו בידי הנוצרים. גם הפקידות בבית המכס ובמוסדות הממשלה הייתה בידיהם, וחיפה תוארה כ"קן של נזירים" מכל הגוונים.

בית הספר העברי הראשון "אבטליה" (1907), שהיה הגרעין לבית הספר הריאלי, נפתח סניף של בנק אנגלו-פלשתינה (1909), וכן המשרד הראשי של הנהלת יק"א.

חברת הכשרת היישוב (1909) רכשה את מרבית השטחים על הר הכרמל, וב-11 באפריל 1912 הונחה אבן הפינה לטכניון. היו אלה ניצנים ראשונים וחשובים של צמיחת המשק והתרבות.

בעלייה השנייה באו לחיפה ראשוני הפועלים היהודים, שבישרו את ראשיתה של התעשייה העברית. נוסדו בתי מסחר, והתפתחו סוכנויות לאניות.

האירועים החברתיים, החינוכיים והתרבותיים וכן ראשית ההתפתחות הכלכלית של העיר מראים כי העולים החדשים שבאו בעלייה השנייה והשתקעו בחיפה, תרמו תרומה חשובה לשינוי הנוף החברתי של העיר ולהתארגנותם של הפועלים והקהילה היהודית בתוכה. תופעה זו שינתה במידה ניכרת את הרכב האוכלוסייה בחיפה, מבחינה עדתית ודמוגרפית, ואף הביאה לגידול ניכר באוכלוסייה היהודית בה. הנתונים מעידים כי בארבעים ושלוש השנים שבין הרבע האחרון של המאה ה-19 (1875) לבין 1918 חלו תמורות חשובות: סיום השלטון התורכי בארץ ישראל וגידולה של האוכלוסייה היהודית בחיפה בשיעור ניכר. היחס בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הכללית גדל מ-16.5% ל-22%, וערב מלחמת העולם הראשונה היו מספר היהודים כ-3000 מתוך 15,000 תושבי חיפה.

המפגש בין העולים החדשים בתקופת העלייה השנייה לבין אנשי היישוב הוותיק היה מלווה בסתירות בין הציפיות,

הנחת אבן הפינה לאחד מבנייני הטכניקום בהדר בשנת 1912, עוד טרם הקמת הדר הכרמל

תקופת מלחמת העולם הראשונה, (1914-1918)

לאחר כיבוש חלקה הדרומי של הארץ גברה תחושת הבדידות בשל הניתוק הצבאי בין יהודי הצפון, השומרון והגליל. בעיתון "חדשות הארץ" תואר המצב בארץ כך: "נפרדנו לשני גוויים - אתם ואנחנו - שנה תמימה חולקה הארץ לשתיים, לגאולים ולעבדים".

המצב בצפון הארץ הטיל מורא בקרב תושביו: "מצפון תיפתח הרעה" ו"הדרום היה לנו כמעין ישועה". גם התושבים הגרמניים, אזרחי חיפה, ציפו לבואם של האנגלים כדי להיפטר מה"פראים האלה".

הקרב לכיבוש העיר הסתיים בתוך יומיים, בלי שנזרע חורבן והרג. חיפה נכבשה על ידי הצבא הבריטי בי"ז התרע"ט (13 בספטמבר 1918) בשלוש אחר הצהריים. ראש העיר, חסן שוקרי, היה זה שמסר את חרבו לבריגדיר קינג לאות כניעה.

בלבבות רבים בקרב הקהילה היהודית הקטנה, הנחשלת מבחינה כלכלית והמפולגת בין עדותיה, גברה האמונה

בתקופת המלחמה פחתה האוכלוסייה היהודית בחיפה ביותר ממחצית, מ-3,000 ל-1,400. היישוב היהודי לא התרכז במקום אחד, ובשל היעדר תנאי מגורים נאותים ברחבי העיר התיישבו העולים החדשים בעלי היכולת במושבה הגרמנית. הפועלים ויתר העולים החדשים גרו בבתים של ערבים בכל קצוות העיר.

במלחמת העולם הראשונה הושם המפרץ כולו בהסגר ומוקש על ידי התורכים שחששו מנחיתת כוחות הברית בחופיו. כבשאר ערי הארץ, פגעה המלחמה גם בחיפה, בעיקר בעקבות השבתת הפעילות הכלכלית והמחסור שנוצר בעטיה ברחבי הארץ. אך בניגוד לערים ולמושבות אחדות, בחיפה לא נגרם חורבן של ממש.

קבוצות הכדורגל של המשטרה הבריטית ושל הפועל חיפה בצילום קבוצתי לפני משחק שנערך ב-1926

חיפה בתקופת המנדט

ואכן חלו בעיר תמורות מרחיקות לכת ששינו את פניה. הפעם היה זה תורם של האנגלים, ולצדם היהודים, לעשות לפיתוח הנמרץ. התרומה הנכבדת ביותר של המנדט הבריטי הייתה, כמובן, בניית הנמל, שהעניק תנופה עצומה לכלכלת העיר. כבר משנודע על התכנית לבניית הנמל הייתה נהירת אוכלוסין לחיפה, נוצר ביקוש לקרקעות והחלה בנייה רחבת היקף. עוד לפני הקמתו של הנמל תוכננו בחיפה בתי הזיקוק לנפט שהגיע מעיראק, ונבנו בתי המלאכה המרכזיים של "רכבת ארץ ישראל".

במפקד הראשון של האוכלוסייה היהודית בחיפה, שנערך על ידי ועד הקהילה העברית, עלה כי היקפה של האוכלוסייה בחיפה היה נמוך מזה של טבריה וצפת.

בדבר "עתיד מזהיר ומבורך הצפון בהתפתחותה של העיר". לא הייתה זו אמונה הנובעת מעובדות אובייקטיביות או מהצהרות על המדיניות של השלטון הצבאי החדש. יותר מכל היה זה ביטוי לרצונה של הקהילה היהודית לפתוח תקופה חדשה בתולדותיה של האוכלוסייה היהודית בחיפה תוך השתלבות בחיי היישוב ובהתפתחותו בימים "של תקוות גדולות".

לתשתית הפיזית ולחיי החברה והחינוך בשכונה. עם זאת, חיפה לא הייתה מנותקת מן המאבק בין היהודים לערבים בארץ. בחיפה ניהלו היהודים את עיקר מאבקם בבריטים בהקשר של העלייה ושל ההעפלה. הם ארגנו הפגנות ענק ובפעולות ממשיות, כמו שחרור מעפילי עתלית, שתושבי חיפה היהודיים נזעקו אליהם בהמוניהם. עם פרוץ המערכה ב-1947 נותקו הקשרים הסבוכים בהדרגה, ומעשי האיבה ההדדיים היו למלחמה של ממש בתוך העיר ולמאבק על שליטה בדרכים ובצמתים. בערב פסח תש"ח (21-22 באפריל 1948), השתלטו כוחות ה"הגנה" על חיפה וחוללו בה מפנה היסטורי. רבבות מהתושבים הערביים נטשו את עירם, ורק 3,500 נפש, רובם נוצרים, נותרו בה.

צמיחת החינוך הגופני והספורט בחיפה

מכיוון שספר זה עניינו הפועל בחיפה, מן הראוי להביא עדויות אחדות גם על צמיחת החינוך הגופני והפעילות הגופנית בעיר זו.

בשנת 1909 עלה לארץ ישראל מגרמניה ד"ר אליהו (אליאס) אורבך והתיישב בחיפה. באותה השנה הוא השתתף בפסטיבל הספורט ברחובות בתחרויות הספורט הראשונות בארץ ישראל, זכה במקום הראשון בקליעה למטרה, וקבע שיא יסוד בקפיצה לגובה 1.45 מטר. ד"ר א' אורבך השתתף בתחרויות יחד עם חברו ארנסט הרמן, שהתיישב אף הוא בחיפה ב-1912. שניהם היו ספורטאים מצטיינים יוצאי "בר כוכבא" ברלין.

ידוע לנו גם כי משה נוימן שהיה מורה בביה"ס "עזרה" (אבטליה) השתתף בהשתלמות מורים שעסקה בסוגיות הקשורות להתעמלות בזכרון יעקב. את ההשתלמות הנחה צבי נשרי שהיה מראשוני המורים לחינוך הגופני בארץ ישראל. נוימן, ד"ר אליהו אורבך וארנסט הרמן, הם שייסדו את מועדון הספורט של מכבי חיפה בחודש דצמבר 1912. על ראשית הפעילות הספורטיבית בחיפה ניתן ללמוד מקטע בעיתון "האחדות", ביטאון "פועלי ציון" שיצא בב' בחשוון תרע"א. בכתבה שעסקה בשביתה שפרצה בבית החרושת "עתיד" נאמר, בין היתר, כי הפועלים ניצלו את תקופת השביתה לטיולים על הכרמל ולפתיחת אגודת התעמלות. כמו כן צוין כי "קלוב הפועלים נעשה יותר ויותר פופולארי בין ההמון. גם ספרדים רבים התחילו מבקרים את הקלוב יום יום: במוצאי חול המועד היה בקלוב נשף, ההכנסה הוקדשה לייסוד אגודת התעמלות".

עד מלחמת העולם הראשונה היו החגיגות העממיות ברחובות בבחינת המפגש החברתי העיקרי של אנשי

ב-1918 היו בטבריה, 3066 יהודים ובצפת - 2688, ואילו בחיפה היו רק 1,406 יהודים. לעומת זאת, במפקד האוכלוסין שהתקיים ב-1931 נמנו בחיפה כ-50,000 - נפש 31% יהודים, ולעומת זאת ב-1944 כבר התגוררו בה 128,000 נפש 52% יהודים.

חפירות הנמל וייבוש שטח החוף שלצדו סיפקו עבודה לרבבות עובדים, ושינו את מתאר החוף של העיר. בעורף הנמל נוצר שטח יבשתי, שכיסה את המזחים שהוקמו במאה ה-19, ועליו נבנו אזורי מסחר גדולים ומבנים לשירותי אחסון, קירור והובלה. נוסף על כל אלה קבעו האנגלים בחיפה משרדים ראשיים, מפקדות ומחנות צבא גדולים, ואלה הוסיפו מקומות עבודה רבים. יהודי העיר מיהרו לנצל בשנים אלו את היתרונות שנוצרו עבור היזמים והמשקיעים. עם הקמת הנמל נוספו לחיפה 340 דונם יבשה. על שטח זה נסללו רחוב המלכים (כיום רחוב העצמאות), רחוב הנמל, נבנתה תחנת הרכבת, מחסני הנמל ומשרדיו, חנויות ומשרדים ועוד.

אזור מסחרי חשוב הוקם בקרבת הנמל וכיכר חמרה, היא כיכר פריז של היום. אזור זה, המכונה בטעות "שוק תורכים", העניק ליהודים יתרונות מסחריים עם פתיחת הנמל. לאחר חנוכתו רכשו היהודים קרקע ובנו אזור מסחרי חדש בקרבת רחוב הבנקים, וכך ריכזו בידיהם שטחי מסחר ועסקים רבים בעורף הנמל.

מתוך רבבות היהודים שבאו לארץ בשנות ה-20 וה-30 בחרו רבים להשתקע בחיפה שהציעה אז מגוון תעסוקות והזדמנויות בנייה. רבים מאלה היו בעלי רכוש, והם התארגנו לבניית שכונות מגורים חדשות. הפועלים שמצאו עבודה בעיר עיצבו בה מעמד חברתי מיוחד. אלה וגם אלה הגבירו עד מאוד את משקלו של הסקטור היהודי.

היהודים היו יזמי הבנייה העיקריים. הם רכשו בהדרגה את כל אזור המדרגה התיכונה של מדרון הכרמל ובנו בו שכונות מגורים גדולות. רוב השכונות הללו, שהשתרעו מן הטכניון מזרחה עד ואדי רושמה, התאחדו לישות מוניציפאלית אחת - הדר הכרמל, שהייתה למעשה חיפה העברית.

מתי מעט מן היהודים התגוררו בעיר התחתית ובאזור המסחרי. בראשית שנות ה-20 פנו היהודים אל המרחב הרחוק - נווה שאנן, בת גלים ואחווה, שנהפכו למעין איים של שכונות יהודיות במרחק ניכר מהדר הכרמל.

באותן השנים היגרו לחיפה גם ערבים - מוסלמים ונוצרים, שמצאו תעסוקה במפעלים הגדולים שנבנו בעיר ובבתי המלאכה שלה.

בשנות ה-30 נוסדו קריות המפרץ, ואלה שמרו על זיקה הדוקה לחיפה ולאזור התעשייה שלה. היותה של חיפה עיר מעורבת בתקופת המנדט ניכרה בחיי היום יום שלה. במפעלים הגדולים ובנמל עבדו יהודים וערבים יחדיו, וגם באזורי המסחר גברו האינטרסים הכלכליים על האינטרסים הלאומיים. בעירייה הועסקו בני כל העדות, וראשי העיר הבולטים, חסן בי שוקרי ושבטאי לוי, נבחרו על ידי כל בני העיר. לצד העירייה, דאג גם ועד השכונה

המסגד בעיר התחתית בחיפה

על פי הידוע לנו, המורה להתעמלות הראשון בחיפה היה פנחס כהן, בוגר מקווה ישראל. פנחס כהן בא לחיפה מן המושבה מטולה, ולימד בביה"ס העברי הראשון בחיפה "אבטליה", שנוסד בשנת 1907 על ידי הקהילה האשכנזית בעיר. את שבעת תלמידיו הוא לימד את כל המקצועות, ובכלל זה את שיעורי ההתעמלות שהתקיימו באוויר הצח. בית ספר זה עבר בשנת 1911 לבעלותה של חברת "עזרה", לאחר ביקורו של ד"ר פאול נתן בחיפה.

נדבך חשוב בהתפתחות החינוך הגופני בחיפה נוסף עם עלייתו ארצה של ד"ר ארתור בירם, שניהל את בית הספר הריאלי. הוא וצוות המורים כתבו את תכנית הלימודים הראשונה של ביה"ס, וייחדו מקום מרכזי לחינוך הגופני ולספורט. לראשונה נקבע גם מורה מקצועי לחינוך הגופני: ד"ר אליהו אורבך, שהוזכר לעיל, ושלדבריו, קיים שיעורי התעמלות פעמיים בשבוע.

ציוני דרך חשובים בהתפתחותו של הספורט בחיפה הם ייסודן של האגודות מכבי ואחר כך הפועל. על הקמתה של אגודת הפועל נדון בהרחבה בפרק הבא.

היישוב. בשנת 1908 התקיימו התחרויות הראשונות, ואלה נמשכו עד 1914. תחרויות אלה היו היסוד לכינוסי הספורט הארציים שהיו עתידים לבוא. בתחרויות השתתפו ספורטאים מן היישוב, יהודים וערבים, וספורטאים רבים גם מחוץ לארץ. בחגיגות הספורט ברחובות בשנת 1913 זכתה במקום ראשון במירוץ סוסים ציפורה זייד (רעייתו של אלכסנדר זייד). בני משפחת זייד היו בשנות ה-20, ה-30 וה-40 של המאה הקודמת בין הספורטאים המצטיינים של הפועל חיפה כוכבת (זייד) רייך בהתעמלות מכשירים, יוחנן ויפתח זייד באתלטיקה קלה ובאגרוף.

עדויות נוספת לתחרויות ספורט בחיפה אנו מוצאים במאמרו של ד"ר ולטר פרויס "מסע לארץ ישראל". בשנים 1913 ו-1914 ארגנה ועדת המתעמלים והסטודנטים היהודיים בגרמניה סיורים לארץ הקודש. כך תיאר זאת ולטר פרויס: "במשך כמה שבועות באנו במגע הדוק עם ארץ ישראל של הימים ההם, ימי השומר והעלייה השנייה. עברנו את הארץ לאורכה ולרוחבה, מגדרה-מושבת הביל"ויים ועד ראש פינה שבגליל. ראינו את החגיגה ברחובות... הנוער כאן משמש מופת לחיי מעש ולאהבת הארץ. מעבדים את האדמה, פעילים באגודות שונות, כולל טיולים וספורט. על שפת הים בחיפה התחרינו עם המכבים המקומיים בריצה יחפים והם אמנם ביישנו בהישגיהם. איזו משמעות הייתה לפקודות ששמענו בעברית: חת, שתיים חת, שתיים שלהן צעדנו בשורות".